

Историјски институт
Зборник радова, књ. 41
Институт за стратегијска истраживања

КРАЈ ВЕЛИКОГ РАТА – ПУТ КА НОВОЈ ЕВРОПИ

Уредници

Александар Растовић, Историјски институт
Миљан Милкић, Институт за стратегијска истраживања

Београд 2020.

Биљана ВУЧЕТИЋ

„СРБИЈА У АГОНИЈИ“: ЗАПАЖАЊА АМЕРИЧКИХ ХУМАНИТАРАЦА КРАЈЕМ ВЕЛИКОГ РАТА*

Апстракт: Рад је настао на основу објављених и необјављених извештаја, бележака и сећања истакнутих стручњака Америчког Црвеног крста, који су боравили у Србији 1918. и 1919. године. Циљ рада је да из перспективе америчких хуманитараца представи слику Србије након трогодишње окупације Централних сила. У фокусу су се нашли првенствено извештаји и коментари челника Америчког Црвеног крста, јер су управо они послужили овој хуманитарној организацији да припреми програм потпоре и санирања стања у ратом опустошеној Србији.

Кључне речи: Србија, САД, Први светски рат, Амерички Црвени крст, Ернест Бикнел, Хенри Дејвисон, Хомер Фолк, Луис Жафеј.

Председник Вудро Вилсон (Woodrow Wilson) је прогласио неутралност Сједињених Америчких Држава 9. августа 1914. године, али она није важила за пружање хуманитарне помоћи становништву у зарађеној Европи.¹ Водећу улогу у хуманитарној акцији преузео је Амерички Црвени крст (АЦК), коме је у јесен 1914. године председник Вилсон ставио на располагање део федералних средстава. Већ почетком септембра 1914. године Амерички Црвени крст је

---

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): Подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031).

¹ Детаљно о делатности Америчког Црвеног крста за време Првог светског рата у: Julia F. Irwin, *Making the World Safe, The American Red Cross and Nation's Humanitarian Awakening*, Oxford University Press 2013.

послао новац и прву медицинску мисију у Београд.² Поред Белгије и Француске, Србија је била један од центара америчке хуманитарне активности у Европи. До октобра 1915. у Србији су боравиле три медицинске мисије Америчког Црвеног крста, као и Санитарна комисија која је постигла велики успех у борби против епидемије тифуса.³ После инвазије Централних сила представници Америчког Црвеног крста су остали да организују болнице и програм расподеле хране српском становништву под окупацијом. У јесен 1916. аустроугарске окупационе власти су захтевале од америчког Стејт департмента да Црвени крст обустави своје операције, уз тврдњу да ће се саме постарати за српско цивилно становништво. Приморан да напусти Србију, штаб Америчког Црвеног крста се пребацује у Солун, где је обезбеђивао храну, смештај и медицинску помоћ хиљадама српских избеглица. На чело Комисије за Србију постављен је пенсилванијски лекар др Едвард Рајан (Edward Ryan), ветеран хуманитарног рада у Србији 1914. и 1915. године.⁴

Следећа етапа у ангажовању Америчког Црвеног крста почиње у лето 1917. године када је образована Комисија за помоћ Србији на чијем челу се нашао адвокат из Минесоте, Корденио Арнолд Северанс (Cordenio Arnold Severance). Још од новембра 1916. под српском контролом се налазио само узак појас земље око Битоља насељен са око педесет хиљада старца, жена и деце. План Северансове комисије, познате и као Пољопривредна комисија, обухватао је претварање битолске равнице у обрадиву земљу, употребом најмодерније механизације под надзором америчких пољопривредних стручњака. Пројекат у Битољу био је веома значајан, јер не само да је обезбеђивао запослење и економску независност хиљадама избеглица, већ и смањење тонаже хуманитарне

---

² Издвајамо само неке од радова који се баве америчком хуманитарном делатношћу у Србији: У. Остојић-Фејић, *Америчка хуманитарна делатност у Србији током Првог светског рата*, Историјски часопис 39 (1992) 199–205; Ж. Вуковић, *Савезничке медицинске мисије у Србији, 1915*, Плато, Београд 2004; В. Антић, Ж. Вуковић, А. Недок, Б. Поповић, *Стране војне и добротворне медицинске мисије у Србији 1914–1915 године*, Зборник Српски војни санитет 1914–1915. године, ур. А. Недок, Управа за војно здравство Министарства одбране Републике Србије; Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, Београд 2010, 265–306; Б. Вучетић, „*Sestras Americana*” – *америчке медицинске сестре у Србији у Првом светском рату*, Историјски часопис 67 (2018) 339–356.

³ Б. Вучетић, *Стенли Харт Озборн, амерички лекар у Србији 1915 године*, Глас САНУ CDXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 18 (2018) 461–475.

⁴ В. Антић, *Др Едвард В. Рајан: лекар спасао Београда*, у: 800 година српске медицине, Зборник радова 15. Студеничке академије, Београд 2011, 171–179; Н. Петровић, *Трагом докумен(а)та. Сведочење о др Едварду Рајану*, Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, год. VIII, број 8 (2016); Р. Дамјановић, *Др Едвард В. Рајан: спасао Београда*, Прометеј, Нови Сад; Радио-телевизија Србије, Београд 2017; Б. Вучетић, *Србија и Срби у Првом светском рату у личним белешкама америчких добровољаца 1914–1915*, излагање на научном скупу *Велики рат 1914–1918 у мемоарима и ратним дневницима*, Ниш 12–13. октобар 2018, у *штампи*.

помоћи у храни, на чији рачун би се повећале пошилике медицинских средстава и опреме за војску. Члан Пољопривредне комисије, амерички мајор словеначког порекла Францис Јагер (Francis Jager) поднео је извештај Националном штабу Америчког Црвеног крста, у коме је рекао да су хиљаде српских избеглица живе у условима неописивог сиромаштва: „Међу народима које је суровост Немаца и Аустријанаца начинила мученицима, наносећи им страшне и безобзирне патње, истичу се беспомоћни Срби на које се, изгледа, концентрисано искалио њихов бес.”⁵

До сличног закључка дошао је и аутор текста „Србија у агонији”, објављеног у јуну 1918. у угледном часопису *Колијерс*, написавши да је аустро-бугарска инвазија на Србију представљала организовани покушај да се уништи српски народ, што није био случај са народима окупиране Белгије и Француске.⁶ *Колијерс* је позвао цивилизоване народе да покушају да схвате методе којима су се служили окупатори Србије, истакавши масакре над цивилима, јавна погубљења, депортације цивила у логоре, уништавање језика, књига и културе и насилну бугаризацију. Као посебну методу навео је економску деструкцију која се огледала у затварању српских трговачких и занатлијских радњи, уништавање шума на планинама Тари и Руднику, пљачкање, конфискацију и злоупотребе сваке врсте. И док су у уништавању и отимању српских природних ресурса предњачиле аустријске, у конфискацији имовине и земље предњачиле су бугарске окупационе власти. У посебно тешкој ситуацији налазили су се српски заробљеници у логорима, који су умирали од глади, промрзлина, тифуса, туберкулозе, дизентерије и исцрпљености. Делове текста из *Колијерса* преузео је и тиражни *Њујорк Трибјун*, и то оне који се односе на страдања српског становништва под окупацијом и у интернацији.⁷

Под окриљем Америчког Црвеног крста своје прогресивистичке идеје су спроводили истакнути амерички научници и стручњаци из области социјалне заштите, јавног здравља и организације хуманитарног рада. Ернест Бикнел (Ernest Bicknell), директор одељења за потпору цивилима Америчког Црвеног крста, нашао се на челу комисије у Белгији а касније и Европске комисије, док је Хомер Фолкс (Homer Folks), пионир социјалног рада, био директор комисије за потпору цивилима у Француској. Поред значајних фигура, у хуманитарном раду у зараћеној Европи учествовале су на десетине мање познатих лекара, медицинских сестара, болничара и других професионалаца из области здравствене заштите.⁸

Убрзо по избијању рата, национални директор АЦК Ернест Бикнел је добио одобрење да привремено напусти свој положај и прикључи се Рокфелеровој

⁵ *The Red Cross bulletin*, vol. 2, No. 13 (25 March 1918) 4.

⁶ E. M. Chadwick, *Serbia in the Rack*, Colliers, v. 6, (22 June 1918), 11, 33–35.

⁷ *Serbia on the Rack*, New York Tribune Review (30 June 1918), 5.

⁸ J. F. Irwin, *Making the World Safe*, 98.

© Underwood & Underwood

SERBIA ON THE RACK

BY E. M. CHADWICK

Confirming the statements in this article, the Serbian Minister to the United States, Mr. S. Markovitch, wrote the author on May 21, 1918: "Nearly all that we actually know of what is taking place in Serbia is from the German and Austro-Hungarian press and the evidence of the few neutral reporters who have succeeded, in spite of all the prohibitions issued by Austria and Bulgaria, in making news, the authenticity of which is above question, that you have based your article. The conclusions which you have drawn from these are not only not exaggerated, but they even fall short of the truth." Additional confirmations come from Professor M. S. Pagan of Columbia University, the eminent Yugoslavist historian, the writer in the editor of *Collier's*: "I beg to inform you that the article entitled 'Serbia on the Rack,' by E. M. Chadwick, contains data which, so far as my knowledge goes, are perfectly correct." This article further validates confirmation and expansion of one other article entitled in *Collier's*—"Yugoslavia—A New Nation," in the May 21 issue, and "Why Are We at Peace with Bulgaria?" in the same of last week.

public press, but there is abundant evidence in his report that the Austro-Hungarian troops were ordered to destroy "every living thing" in Serbia, and it is for this reason that I refer here to these earlier events. The worst massacres seem to have occurred before the enemy acquired the complete control of the country that they now possess, when there was a strong and active Serbian army fighting them and liable at any time to kick them out again, as eventually, to its everlasting glory, it did. Now that, since the joint invasion by Austria, Germany, and Bulgaria at the end of 1915, they are in more or less unqualified possession, other methods of extermination have largely superseded the cruder one of massacre, though Bulgaria still resorts to it very readily.

"Hanged by the Tongue"

As effective as the massacres, from which they differ chiefly in name and (under Austrian jurisdiction) in the extent of some slight form of judicial procedure, are the wholesale executions by means of which many thousands of Serbs have been removed. The country is overrun by spies and secret agents, recruited from the drags of the Austro-Hungarian and Bulgarian populations; and the most trivial denunciation by these men may be followed by death for the victim. In the village of Rematze (district of Grossa) 25 persons were shot or hanged last year and 200 men and women were imprisoned, simply because some old and diseased sewing pieces had been found in the village. In many towns the men are hanged with carelessness in the open market place (it has even been

villages have been simply wiped out. Here at my hand is an endless list of names:

"In Duglovaiz were massacred: Traško Mirović, priest, and six members of his family; Miroslav Janković and four members of his family; Miroslav Janković and six members of his family. . . ."

And so on for twenty-eight more. These are dozens of entire families destroyed. My list goes on:

"The Bulgarians have massacred the following in districts: Four children of Stjepko Mirović, the wife of Kuzman Stjepanović, seven members of the family of Ivan Kutić, fifteen members of the family of Stjepan Kutić. . . ."

And so on with sickening monotony for another eighty-three. This is a record of one village only. The massacre of little children has been as extensive as the killing of adults, and as hideous, a fact which alone is sufficient to dispose of any possible excuse of military necessity. There seems to be no manifestation of humane frenzy of which these soldiers of a "civilized" nation have not been capable. In the course of an inquiry instituted by the Serbian Government into the atrocities committed by the Austro-Hungarian troops in the two earlier invasions of Serbia (1914 and early 1915), Professor Stiva Lomazich (Minister of Education and former Serbian minister to Great Britain),

Effect of the systematic starvation of Serbian prisoners of war

IT is officially estimated that out of the population of 4,500,000 with which Serbia entered the war, over 1,000,000 (i. e., over 22% per cent) have died already—a higher proportion than in any other country engaged. If present conditions continue very much longer, the remainder of the Serb population will be dead too, or otherwise lost to the country, by the time the war is over.

I say if present conditions continue. I mean by that if nothing is done to check the reign of terror by which Austria and Bulgaria, working hand in hand, are rooting out from the Balkan Peninsula all trace of Serbian life. The Austro-Bulgarian campaign in the Balkans is nothing less than an organized attempt to destroy the whole Serbian nation. This is no hysterical exaggeration, but a candid and statement which can be proved up to the hilt a hundred times over.

That which is being done to Serbia is not at all the kind of infamy that Germany has practiced in the places on which she has laid her defiling hand. Even in their wildest dreams the German war lords do not seem to have contemplated the actual elimination of the Belgian or the French people. But Bulgaria does literally look forward to a time when that portion of the Serbian nation which she now controls will have disappeared into the limbo that holds the Hittites, the Hittites, and their kin. If Austria does not go so far as that, it is chiefly because she realizes better than Bulgaria that the Serbian people cannot be destroyed while their seven million kindred in the Dual Monarchy are alive and clamoring for freedom; but the evidence of Austria's intention to bind to her chariot wheel as much of Serbia as she can get, and to destroy so far as possible all trace of national feeling in its inhabitants, is too extensive and too well substantiated to be disputed.

done with women), and the bodies left hanging there for days. This is in the territory under Austrian control. As for the executions in the districts occupied by Bulgaria, one typical instance of the methods in use will suffice. After the insurrection raised by the desperate Serb population against the Bulgarian aggression last spring, one of the insurgents escaped to the mountains and thence

Serbia on the Rack, New York Tribune Review (30 June 1918)

фондацији у експедицији по Европи.⁹ Од краја 1914. до краја 1915. године путовао је по Енглеској, Белгији, Холандији, Француској, Пољској и Србији процењујући учинак рата на цивилно становништво, а његови извештаји су послужили Црвеном крсту да припреми сопствени програм хуманитарних реформи.¹⁰ Своје белешке са мисије Бикнел је објавио две деценије доцније, у књизи посвећеној заједничком потпорном раду Рокфелерове комисије и АЦК, где се осврнуо на епидемију тифуса и помоћ америчких лекара Едварда Рајана и Ричарда Стронга (Richard Strong) становништву Србије.¹¹ Бикнел је сматрао да се цивилном становништву мора помоћи двоструко, како у подмиривању основних животних потреба, тако и у успостављању нормалних услова живота.

У последњим данима рата Бикнел је добио наређење од председник Ратног савета АЦК Хенрија Дејвисона (Henry Davison) да испита рад Комисије за Србију. Сведочење о тој наизглед непријатној мисији, Бикнел је оставио у књизи *Са Црвеним крстом у Европи 1917–1922 године*, објављеној у издању Америчког Црвеног крста у Вашингтону 1938. године. На броду од Таранта ка Солуну пловио је са стотинак српских војника, високих, мршавих и тихих момака који су изгледали способно. Искрцали су се 7. октобра у Солун, где је владала радост због краха Бугарске и напредовања савезничких трупа у Србију. Бикнел је чуо велике похвале на рачун српске војске и њених готово невероватних успеха у освајању непријатељских упоришта. Бугарска војска је била утврђена на дивљим, стрмим и неприступачним планинским врховима са којих је вршила сталну паљбу, али су српски војници наоружани пушкама, бајонетима и митраљезима нагрнули уз планину и успешно је преотели. Објашњење за ове подвиге Бикнел је добио од неименованог српског пуковника: војници журе својим кућама и

---

⁹ Ернест Перси Бикнел (Ernest Percy Bicknell, 1862–1935) започео је своју каријеру 1887. године као новинар у листу *Indianapolis News*. Премда је био извештач политичке рубрике, заинтересовао се за рад добротворних и корективних установа, па је постављен за секретара Одбора добротворних организација Индијане. Запоставио је посао новинара, и окренуо се социјалном раду. Након пет година проведених на функцији у Индијани, Бикнел је изабран за Генералног надзорника чикашког завода добротворних организација. Његово ангажовање у организовању помоћи пострадалима у земљотресу у Сан Франциску 1906. године било је веома запажено, па је 1908. добио функцију националног директора Америчког Црвеног крста. Бикнеловом заслугом су спроведене реформе, повећан је број чланова и изграђено је поверење Американаца у организацију Црвеног крста. У току Првог светског рата налазио се на челу Комисије АЦК за Француску, а потом и за целу Европу. Бикнел је објаснио своје активно учешће у постављању темеља, основних принципа и организационе структуре Америчког Црвеног крста у мемоарима: Ernest P. Bicknell, *Recollections of an Old Red Crosser*, New York 1935.

¹⁰ E. Bicknell, *In War's Wake 1914–1915: The Rockefeller Foundation and the American Red Cross Join in Civilian Relief*, American National Red Cross, Washington 1935; J. F. Irwin, *Making the World Safe*, 58.

¹¹ E. Bicknell, *In War's Wake 1914–1915*, 204–212; *Common Welfare: The American Red Cross under fire in Serbia*, The Survey, v. 34 (1915) 259–260.

породицама и у томе их више ништа не може зауставити, ни непријатељ, нити наређења официра.¹²

Граница фронта се стално померала, па су чланови Комисије доктор Рајан и пуковник Бикнел обилазили ослобођене територије како би испитали стање цивилног становништва. Утврдили су да током напредовања српска војска носи са собом храну и успоставља дистрибутивне центре за локалне житеље.¹³ На путу ка Велесу сусрели су око 90.000 заробљених бугарских војника, високих и јаких момака, на којима се није примећивала неухрањеност, нити се видело да су било какве тегобе на њима оставиле трага.¹⁴ Бикнел је сматрао да ће снабдевање Србије моћи да се одвија железницом, од Солуна преко Велеса, Скопља и Ниша до Београда. Међутим, Немци су тако темељно обавили посао уништавања пруге, да су савезници процењивали време поправке железнице код Скопља на најмање три месеца. У једном од својих последњих извештаја од 16. октобра 1918. Бикнел је написао: „Наравно да се Срби веома радују. Око половине њихове земље је ослобођено и њихове армије напредују, мада не толико брзо као у почетку, јер су наишли на територију коју држи Аустрија, а не Бугарска, а Аустријанци се жестоко боре. Ви и ја смо мислили да имамо тешкоће, али оне су мале у поређењу са онима са којима се суочила Комисија за Србију...”¹⁵ Доктор Рајан је смењен крајем октобра 1918, а Главни штаб комисије Америчког Црвеног крста за Србију, на челу са комесаром пуковником Томасом Фарнамом (Thomas Farnam), премештен је у Београд.

Крајем априла 1917. године председник Вилсон је именовано седмочлани Ратни савет Америчког Црвеног крста, који су чинили водећи индустријалци и бизнисмени, предвођени Хенријем Дејвисоном, успешним банкарком и финансијским и пословним стручњаком са Вол Стрита.¹⁶ За мање од две године, Ратни савет је основао комисије и организовао потпорни рад са цивилним становништвом у двадесет пет земаља, међу којима се налазила и Србија. Делатност Америчког Црвеног крста током Великог рата била је тема Дејвисонове књиге засноване на ратним извештајима европских комисија.¹⁷ У

---

¹² E. P. Bicknell, *With the Red Cross in Europe 1917–1922*, The American National Red Cross, Washington 1938, 151.

¹³ *Ibidem*, 152.

¹⁴ *Ibidem*, 165.

¹⁵ *Ibidem*, 182.

¹⁶ J. F. Irwin, *Making the World Safe*, 74.

¹⁷ Хенри Померој Дејвисон (Henry Pomeroy Davison, 1867–1922) банкар и филантроп, имао је муњевиту каријеру у финансијским круговима. Од 1909. године био је старији партнер у компанији Џ. П. Моргана, и један од учесника у формирању централног банкарског система САД, Система савезних резерви. Дејвисон је постављен за првог председника Ратног савета Америчког Црвеног крста у априлу 1917. године. Водио је веома успешну кампању сакупљања средстава, која се мерила милионима долара. Залагао се за стварање међународне организације која би била задужена за усклађивање рада националних друштава Црвеног крста. На његову иницијативу, у мају 1919. године,

Уводу свог дела написаног у септембру 1919. године, председавајући Ратног савета је истакао фантастичну бројку од око тридесет милиона америчких грађана који су чинили чланство организације крајем рата.¹⁸

У првом делу књиге обрадио је обим, карактер и ефикасност организације АЦК током рата, док је други део посветио хуманитарном раду у Француској, Белгији, Великој Британији, Русији, Грчкој и Србији. До почетка рата Дејвисон није имао ближе представе о Балкану, сем као о називу неког далеког места, познатог по робусним брдима и деликатним везеним тканинама. Са Србијом и њеним проблемима упознао се тек током припрема америчке Санитарне комисије за борбу против тифуса 1915. године. Дејвисон је упоредио историјско повлачење српске војске преко снегом завејаних албанских гудура са повлачењем Наполеонове армије преко ледених руских равница. Према његовим подацима, од глади, болести и зиме је страдало око половине укупног броја цивила који су побегли из Србије. Од преостале половине, њих двадесет хиљада је нашло уточиште на Корзици, у Швајцарској, Француској и Италији и дуж северноафричке обале. Хенри Дејвисон је са пуно наклоности описивао „распеване Србе, племенитих срца и гостољубивих огњишта, који су успели да очувају аутономију српске државе, као и њене обичаје и традиције.”¹⁹

Дејвисон је забележио да се око педесет хиљада избеглица настанило у разрушеном граду Битољу и околним селима, а око двеста хиљада их се раштркало по суморним македонским равницама све до Солуна. Ту су их у лето 1917. затекли радници Америчког Црвеног крста, како обитавају у подрумима, стајама, црквама и цамијама, изложени глади и болестима. У главној бази АЦК у Солуну устројене су кантине, бараке, болнице и диспанзери, а у предграђу су подигнуте хиљаде шатора. Избеглицама су прављена склоништа импровизирана од ћерпича и уплетеног шибља, како не би боравили на отвореном. Трупама на српском делу фронта АЦК је послао покретне кантине, обезбедио је платно за лежајеве и болничка носила, а неопходни камиони су наручени у Италији. У Солуну су почеле да раде зубарске ординације, у којима су амерички зубари лечили српске војнике.

Дејвисон је писао о терору и окрутности према српским ратним заробљеницима у Аустрији и Бугарској. Према подацима АЦК, 154.000 заробљених и интернираних држављанина Србије суочавали су се са зимом, без одговарајуће одеће и хране. АЦК је обезбедио 70.000 долара за подмиривање њихових најосновнијих потреба, и помоћ је преко Берна упућена Србима у непријатељским

основана је Лига друштава Црвеног крста коју су сачињавала друштва Велике Британије, Француске, Јапана, Италије и Сједињених Држава. Дејвисон је 1919. објавио књигу *Амерички Црвени крст у Великој рату*, у којој је описао делатност организације на европским ратиштима.

¹⁸ Henry P. Davison, *The American Red Cross in the Great War*, The Macmillan Company, New York 1919.

¹⁹ *Ibidem*, 253.

логорима.²⁰ Дејвисон није крио одушевљење великим јуришом српске војске 15. септембра 1918. Био је то последњи велики очајнички напор против уздрманог непријатеља. Последњи жесток поход српске војске праћен је великим тешкоћама – није било медицинских сестара, ни анестетика, ни хируршких завоја. Дејвисон је закључио да у дугој историји Србије не постоји светлија страница, илустрована тако херојским делима и натчовечанском храброшћу у суочавању са далеко надмоћнијим непријатељем, од оне коју је исписала у Великом рату: „Србија која се бори само за слободу и предаје само Богу.”²¹

АЦК је крајем 1918. именовано Комисију за балканске државе, на челу са вирџинијским адвокатом Хенријем Андерсоном (Henry Anderson). Стотине америчких лекара, медицинских сестара, санитарца и социјалних радника је стизало у Србију, Црну Гору, Босну, Хрватску, Словенију, Албанију и Румунију током целе зиме 1918/1919 године. У децембру 1918. ослобођену Србију посетио је Хомер Фолкс,²² један од најугледнијих америчких социјалних радника и директор Америчког Црвеног крста у Француској. Напосредно пред крај рата Фолкс је добио наређење да процени какве и колике су заправо потребе становништва у јужној и југоисточној Европи. Путовање Италијом, Србијом, Грчком, Француском и Белгијом завршио је у априлу 1919, али је наставио да сакупља чињенице о актуелном стању у јужноевропским државама све до јануара 1920. године. Фолксове процене учинка рата на добробит становништва послужиле су АЦК да осмисли програм санирања прилика. На сваком кораку Фолкс је наилазио на порушене зграде и уништену инфраструктуру, али га је највише занимао људски фактор – број изгладнелих, болесних, обудовелих, обогашених, депортованих, избеглица и сиромашних. Испитивао је колики је утицај потхрањености и пренасељености на избијање епидемија и како прехранити становништво упркос прекомерним ценама, несташици бројних намирница и отежаном или чак никаквом транспорту. Своје сведочење о овој мисији оставио је у књизи *Људски губици у рату* публикованој 1920. године у

---

²⁰ Амерички Црвени крст је потрошио 600.000 долара (износ од приближно 11 милиона долара данас) за помоћ Србији – храну, одећу, медицинске потрепштине, хируршку опрему, Н. Р. Davison, *op. cit.*, 256–257.

²¹ *Ibidem*, 258.

²² Хомер Фолкс (Homer Folks, 1867–1963) социолог, пионир социјалне заштите, борац за дечија права, дипломирао је на Харварду 1890. године. Каријеру је започео као секретар Друштва за помоћ деци Пенсилваније, а наставио као повереник Добротворних организација града Њујорка. Талентован и енергичан администратор, публициста и лобиста, знатно је допринео развоју програма реформи дечије заштите, јавног здравља и социјалног рада у Сједињеним Државама. Био је заговорник социјалне државе која преузима одговорност за основну материјалну добробит и сигурност својих грађана и обезбеђује им заштиту од сиромаштва, инвалидитета, несрећа на раду, незапослености, болести и старости. Од јула 1917. био је директор АЦК у Француској, а после рата обављао је дужност специјалног комесара за југоисточну Европу.

„Србија у агонији“: запажања америчких хуманитараца крајем Великог рата

Њујорку.²³ Фолкс је са нестрпљењем очекивао да види како је Србија, „земља чија је херојска одбрана у првим данима рата освојила запањено дивљење света,“ издржала трогодишњу непријатељску окупацију.²⁴ О његовој заинтересованости сведочи илустрација *Ноћ уочи Божића* на самом почетку књиге, фотографија српских избеглица које обитавају у штали турског хана.²⁵

THE NIGHT BEFORE CHRISTMAS
Serbian refugees in the stable of an old Turkish inn at Leskowatz, Serbia.

Србија коју је затекао Фолкс у децембру 1918. године најбоље се описује речима „парализована земља.“²⁶ Једну од највећих тешкоћа представљао је паралисани саобраћај. Железница се завршавала у Скопљу, па су амерички хуманитарци морали да путују енглеским и француским теретним камионима. Пут од Солуна до Београда прешли су за дванаест и по дана, што је Фолксу одговарало јер је првенствено желео да види какво је стање у унутрашњости Србије. „Пратили смо траг деструкције дуг три стотине миља. Уз пут су се ређале зграде без прозора и комади разваљених зидова; свуда су били разбацани

²³ Homer Folks, *The Human Costs of the War*, Harper&Brothers, New York, London 1920.

²⁴ *Ibidem*, 9.

²⁵ Фотографију је направио капетан Луис Хајн (Lewis W. Hine), амерички социолог који је користио објектив како би скренуо пажњу на социјалне пробелеме и забележио услове који су владали у послератној Европи.

²⁶ H. Folks, *op. cit.*, 28.

костури коња и волова. Ипак, најдуже ћемо се сећати река избеглица у ритам – Срба, Албанаца и Грка, стараца, жена свих старосних доба и деце, који су се враћали на југ са завежљајима на леђима и с муком ходајући дуж блатњавог пута или разрушене пруге – и малих скупина српских војника, рековалесцената тек изашлих из болница, који су се стрпљиво тетурали ка својим кућама на северу.²⁷ Из разговора са француским официрима Американци су сазнали да је Смедерево мртав, а Београд „више него мртав град”. Ипак, Фолкс се није сложио са њима. Београд је описао као прелепу престоницу Србије, и модеран град на изванредној локацији на ушћу двеју река. Рат је оставио Београд у рушевинама, владала је оскудица горива, што је отежавало и каткад ономогућавало снабдевање водом и струјом његових 65 хиљада становника. „Београд није мртав, већ се опоравља”, записао је Фолкс.²⁸ Првих недељу дана у Београду припадници америчке мисије су искористили за разговоре са српским званичницима и припадницима Црвеног крста Србије, проверавајући информације до којих су дошли у унутрашњости Србије. Испоставило се да су Американци о појединим приликама били боље обавештени од српских представника, јер су се многи од њих тек недавно вратили из егзила.

Према Фолксовом извештају, у јануару 1919. године у Србији се није дешавало ништа, школе и универзитет су били затворени, нису пословале банке, нису радиле фабрике ни рудници и нису постојала средства транспорта. Радње нису имале шта да продају, осим неких локалних намирница. Сем одеће и обуће владала је несташница оних производа које су Срби звали „колонијална роба”. Поред кафе, чаја и пиринча није било ни сапуна и свећа. Фолкс је забележио да у Србији скоро да није било мушкараца између 18 и 50 година и деце испод 3 године. „Србија мора да почне испочека и да корак по корак изгради читаву организацију живота у земљи,” приметио је Фолкс.²⁹

Први корак Србија је морала да начини у изградњи транспортне мреже. При повлачењу непријатељ је однео све што је могао, и уништио све што није могао да понесе – путеве, мостове и пруге – па се допремање било какве врсте помоћи граничило са немогућим. Српска војска није располагала аутомобилима ни камионима, и била је ослоњена искључиво на транспорт воловским запрегама. „Суштински решавање проблема транспорта у Србији није тешко. Нема разлога зашто експресни возови не би саобраћали од Солуна до Београда за десет сати. Топографија земље не представља никакву препреку изградњи система добрих путева”, сматрао је Фолкс.³⁰

Амерички хуманитарци из Фолксове мисије су били зачуђени необично великим бројем људи који су се кретали Србијом. Деловало је да сви некуда иду, пешачећи

---

²⁷ *Ibidem*, 15.

²⁸ *Ibidem*, 17.

²⁹ *Ibidem*, 29.

³⁰ *Ibidem*, 38.

A BAD SPOT ON SERBIA'S "GOOD ROAD"

у разним правцима. Заробљеници су се враћали из Аустроугарске на југ, а српски војници које су савезници превезли из северне Африке, Француске, Италије и Корзике у Солун, путовали су ка северу ка својим кућама. Американци су разумели ову појаву као последицу повлачења српске војске и трогодишње окупације. Фолкс није успео да дође до прецизних података о броју српских цивила и војника интернираних у Аустрији, Немачкој и Бугарској. Проценио је да је у Бугарску депортовано око 70 хиљада Срба и да их се 80% вратило из заробљеништва. Чланови Фолксове мисије су спроводили истраживања о здравственим приликама, исхрани, избеглицама и расељеним лицима, одевању, транспорту... Било је очигледно да су Бугари, Аустријанци и Немци напосто похарали земљу, односећи вагоне намештаја, болничке опреме, одеће, тканина, алата, метала, намирница, жита и стоке. Градови у Србији нису поседовали буџете, ресурсе, ни кредите. Фолкс је са колегама наилазио на празне зграде, огољене од намештаја. Током бугарске окупације Лесковца фабрике текстила су опустошене, и сав материјал и машине су пренети у Бугарску. Американци су дошли до сазнања о бројним злочинима извршеним над цивилним становништвом, али је Фолкс био усмерен ка испуњавању свог задатка, збрињавању, заштити и опоравку преживелих.³¹

³¹ *Ibidem*, 48.

У јануару 1919. Србија у целини није гладовала, премда су постојали угрожени региони, посебно дуж јужне границе, који су опстајали захваљујући снабдевању АЦК. Фолкс је запазио да су цене хлеба у Србији биле готово петоструко више него у Француској и Италији, што је прилично погађало градско становништво.³² У том тренутку, према његовом мишљењу, већи приоритет од снабдевања становништва храном имала би набавка живе стоке, јер у Србији скоро уопште да није било коња. Несташица угља и дрвета озбиљно је угрожавала Београд у првим месецима 1919, а најнеопходније количине стизале су возом из Ријеке или баржама преко Дунава из Мађарске. Угља је било довољно само за саобраћање једног воза на дан до Ријеке, док се струја искључивала свако вече у 22 часа. Срећну околност за Београђане су представљале временске прилике, односно блага зима, јер није било довољно грева ни за болнице.³³ Чланови Фолкове мисије су скренули пажњу АЦК да велики проблем за становништво представља недостатак одеће и обуће. У разговору са градоначелником и истакнутим грађанима Смедеревске Паланке и Смедерева, Фолкс је сазнао да је током рата дошло до стварања „нове врсте сиромашних” – грађана који су изгубили све.³⁴

Фолкова мисија је посебну пажњу посветила утврђивању морталитета и броја оболелих у Србији. Подаци из балканских ратова су били непотпуни, а евиденција коју су од 1915. године водиле окупационе власти однета је у Аустрију и Бугарску, или је уништена. Узимајући у обзир чињенице о наталитету и морталитету у Србији пре рата, утицај епидемије тифуса из 1915. године, услове у којима је становништво живело током окупације, традиционалан однос према медицини и санитетско-здравственим мерама, и став људи према новим идејама и методама лечења, Фолкс је предложио Америчком Црвеном крсту примену пар конкретних мера. Он је сматрао да се Србији најбоље може помоћи у спровођењу непосредне неге болесника и деце, контроли епидемија и организацији система здравствене заштите како на државном, тако и на локалном нивоу. Фолкс је проценио да би уз примену савремених начина лечења заразних болести и пораст наталитета, у наредне две деценије Србија могла да оствари значајан демографски напредак. Велики проблем у Србији су представљале болести: туберкулоза (тзв. „српска болест”) сифилис, тифус и инфлуенца. Као решење проблема предложена је едукација становништва о ширењу, лечењу и начинима превенције болести. „Срби брзо уче, природно су радознали, заинтересовани су за народне покрете, реагују на нове методе и идеје и схватају да морају учинити све што је потребно да обнове популацију”, известио је Фолкс.³⁵ Упоредивањем података о броју људских жртава у рату које је АЦК добио од српских власти са аустријским статистикама и српским пописом

---

³² *Ibidem*, 56.

³³ *Ibidem*, 61.

³⁴ *Ibidem*, 63.

³⁵ *Ibidem*, 71.

из 1910, Фолкс је претпоставио да се ради о цифри од 1.050.000.³⁶ С друге стране, није успео да одреди тачан број ратне сирочади, који је варирао од 250 до 700 хиљада деце. Решавање проблема сирочади у Србији Фолкс је видео у оквиру институција, најпре школа, у којима би са осталом децом били обучавани за пољопривредне послове или вођење домаћинства. На обнову грађевина могло је да се сачека, али је задатак обнове људских ресурса био неодложан и хитан.³⁷

Чланови америчке мисије са собом су понели лепе утиске о Србима. Наилазили су на љубазан пријем како у трошним кућама у унутрашњости земље, тако и у разним министарствима у Београду. Становници Србије су углавном желели да сакрију патње које су преживели током рата. Имали су самопоштовање и својим индивидуализмом су донекле подсећали на Американце. Српски сељаци нису били образовани, али су били оштроумни, радознали и заинтересовани за нове идеје. „Срби су нам деловали као једноставни људи, нежни, па чак и сентиментални...”, сећао се Фолкс.³⁸ Након обављене мисије, почетком 1919, Хомер Фолкс је апеловао на своје претпостављене да упуте више помоћи у Источну Европу. Тада је изразио мишљење да су Срби „народ вредан спасавања... баш као и сваки који је увучен у катаклизму деструкције, познату као Велики рат.”³⁹

У раду Балканске комисије АЦК учествовао је и амерички новинар, капетан Луис Жафеј (Louis Jaffé), који је у пролеће 1919. године добио задатак да обави инспекцију објеката Америчког Црвеног крста у Србији, Црној Гори и Албанији.⁴⁰ Жафејово тромесечно путовање по Балкану било је права авантура. Путовао је блатњавим путевима и прелазио порушене мостове „сваким видом транспорта, железницом, бродом, теретним колима, воловском запрегом, на мулама и сопственим стопалима.”⁴¹ У својим извештајима и личном дневнику описао је ратом разорену земљу и болнице, диспанзере и дистрибутивне центре АЦК у

---

³⁶ Српска влада је проценила број жртава на 1.340.000, *Ibidem*, 80.

³⁷ *Ibidem*, 87–89.

³⁸ *Ibidem*, 95.

³⁹ J. F. Irwin, *The disaster of war: American understandings of catastrophe, conflict and relief*, *First World War Studies*, V. 5, No. 1 (2014) 25.

⁴⁰ Луис Ајзак Жафеј (Louis Isaac Jaffé, 1895–1950) новинар и уредник из Вирџиније, јавио се као добровољац у војну службу, непосредно по уласку САД у рат. Био је стациониран у одељењу интендантуре у Француској. Крајем марта 1919, именован је за капетана у Америчком Црвеном крсту и добио је задатак да изврши инспекцију објеката Комисије за Балкан. После обављене мисије постављен је за директора Европског бироа новинске агенције АЦК. По повратку у САД посветио се новинарству. Истакао се текстовима о грађанским слободама, нападајући расне законе и Кју Клуks Клан, а 1929. године је добио Пулицерову награду за уреднички чланак у ком је јавно осудио личновање једног младића које се одиграло 1928. године за време конвенције Демократске партије у Хјустону, у Тексасу.

⁴¹ Alexander Leidholdt, *Editor for justice: the life of Louis I. Jaffe*, Louisiana State University Press, Baton Rouge 2002, 101.

Битољу, Бевђелији, Врању, Лесковцу, Пироту, Ћуприји, Београду, Сарајеву, Цетињу, Подгорици, Никшићу, Колашину и Скадру.⁴² У Битољу се налазила база АЦК са болницом, бактериолошком лабораторијом, центром за дезинфекцију и јавним купатилом, као и са сопственим млином за брашно и пекарном. Жафеј је сведочио како се амерички хуманитарци старају да се у Србији не понове епидемије тифуса и шпанске грознице које су за собом оставиле стотине хиљада жртава. Обишао је Јеврејску мушку школу и са задовољством известио да се средства из посебног фонда америчке организације *Jewish War Relief* намењена за Јевреје у Битољу користе на прави начин.⁴³ Путујући на север, инспекцијски тим је испитао пунктове у Гостивару и Скопљу. Неколико дана су провели у Врању, где је АЦК дистрибуирао храну и пољопривредне алатке и издржавао сиротиште и школу. Жафеј се одушевио способношћу, ефикасношћу и срдечношћу Британаца и њиховом болницом.⁴⁴ У Лесковцу су амерички инспектори по први пут у Србији видели електрично осветљење. Обавили су инспекцију болнице и разговарали са болесницима, бугарским, аустријским и немачким ратним заробљеницима. После инспекције диспанзера, болница и дистрибутивних центара у Пироту и Ћуприји, група је стигла у Београд. Опис Србије Жафеј је завршио белешком од 20. маја 1919, описом седнице скупштине.⁴⁵

Србија је, уз Белгију и Француску, била један од центара америчке хуманитарне активности у Европи током Првог светског рата. Деловање Америчког Црвеног крста у окупираној земљи било је онемогућено 1916. године, па је помоћ усмеравана српској војсци у Солуну и избеглицама око Битоља. Непосредно након пораза Централних сила, амерички хуманитарци су се упутили у ослобођену Србију да испитају стварно стање у коме се налази цивилно становништво и земља у целини. Руководиоци АЦК пратили су траг разарања од Солуна до Београда. Било је очигледно да су Бугари, Аустријанци и Немци напосто похарали земљу, односећи са собом све што су могли да понесу, од животних намирница, преко болничке опреме, одеће, тканина, алата, метала, па све до фабричких постројења. Основни задаци АЦК састојали су се у збрињавању, заштити и опоравку преживелих. Предложене су хитне мере санације хуманитарне ситуације у Србији, које су се састојале у збрињавању болесника и деце, контроли епидемија и организацији система здравствене заштите како на државном, тако и на локалном нивоу. Акцент је стављен и на опоравак пољопривреде, посебно сточног фонда. С обзиром на то да је задатак обнове људских ресурса у Србији био неодложан и хитан, хуманитарци су предложили едукацију становништва о ширењу, лечењу и начинима превенције

---

⁴² *Louis I. Jaffe Papers, 1917-1919*, Accession #9924-m, Special Collections, University of Virginia Library, Charlottesville, Va. (у даљем тексту: *Louis I. Jaffe Papers*).

⁴³ *Diary* (29. April 1919), *Louis I. Jaffe Papers*; L. Jaffe, *Serbia and Its Jews*, American Israelite 65 (1919), 1.

⁴⁴ *Diary* (1, 2, 5. May); *Louis I. Jaffe Papers*.

⁴⁵ *Diary* (8–15, 17, 20. May), *Louis I. Jaffe Papers*.

„Србија у агонији“: запажања америчких хуманитараца крајем Великог рата

болести, помоћ у производњи хране, као и хитно решавање проблема сирочади. Национални штаб Америчког Црвеног крста је предлоге усвојио, а његова Комисија за Србију, под вођством Томаса Фарнама и Едгара Ерскина Хјума (Edgar Erskine Hume), их је успешно спроводила од јуна 1918. до јуна 1920. године.

Biljana Vučetić

**“SERBIA ON THE RACK”: SOME REMARKS OF AMERICAN HUMANITARIANS
AT THE END OF THE GREAT WAR**

Summary

From 1914 to 1917, the American Red Cross (ARC) sent five missions to help the Serbian army and civilians. Its work in occupied Serbia was hindered in 1916 and aid was channelled to the Serbian army in Thessaloniki and refugees around Bitola. Immediately after the defeat of the Central Powers, American humanitarians went to liberated Serbia to examine the factual situation in which the civilian population lived and the situation in the country as a whole. It was obvious that the Bulgarians, Austrians and Germans simply pillaged the country, taking with them everything they could carry, from food staples, through hospital equipment, clothes, fibres, tools, metals, to factory installations. While the restoration of buildings could be waited for, the task of restoring human resources was urgent. That is why humanitarians proposed the education of the population about the spread, treatment and methods of preventing diseases, assistance in food production and urgent solving of the problem of orphans. Based on reports submitted by leading officers of the ARC, Ernest Bicknell (former National Director of the Red Cross for Civilian Relief, Deputy Commissioner to France, Commissioner to Belgium and Special Commissioner to the Balkan States), Henry Davison (Chairman of the War Council of the ARC) and Homer Folks (Commissioner to France and Special Commissioner to the Southeastern Europe), a relief programme was prepared for Serbia. These measures were successfully implemented by the ARC Commission to Serbia from June 1918 to June 1920.

Keywords: Serbia, USA, WWI, American Red Cross, Ernest Bicknell, Henry Davison, Homer Folks, Louis Jaffé.